

SIFATDOSH + OT MODELIDAN KELIB CHIQQAN SO‘Z BIRIKMALARI VA ULARNING SINTAKTIK XUSUSIYATLARI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i05.055>

Ahmedov O‘tkir Ilhomovich
ORCID: 0009-0000-4352-7628
utkirbekjonqul30@gmail.com
Samarqand davlat chet tillar instituti

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi sifatdosh + ot modelidan tashkil topgan so‘z birikmalarining struktur-semantik va sintaktik xususiyatlari tadqiq etiladi. Tadqiqot davomida sifatdosh shakllarining ot bilan birikish mexanizmi, grammatik tabiati, semantik munosabatlari hamda gap tarkibidagi funksional imkoniyatlari tahlil qilindi. Shuningdek, sifatdoshli konstruksiyalarning sintaktik derivatsiya va transformatsion xususiyatlari misollar asosida yoritildi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, sifatdosh + ot modeli atributiv munosabatlarni ifodalovchi faol sintaktik birliklardan biri bo‘lib, u sodda va murakkab gaplar hosil qilishda muhim sintaktik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: sifatdosh, ot, so‘z birikmasi, atributiv munosabat, sintaktik derivatsiya, transformatsiya, semantika, sintaksis

PHRASES FORMED ACCORDING TO THE PARTICIPLE + NOUN MODEL AND THEIR SYNTACTIC FEATURES

Ahmedov Utkir Ilhomovich
ORCID: 0009-0000-4352-7628
utkirbekjonqul30@gmail.com
Samarkand State Institute of Foreign Languages

Abstract: This article examines the structural-semantic and syntactic features of word combinations formed through the participle + noun model in the Uzbek language. The study analyzes the grammatical nature of participles, their mechanisms of combination with nouns, semantic relations, and functional roles within sentence structures. Furthermore, transformational and derivational properties of participial constructions are described through examples. The findings reveal that the participle + noun model is one of the active syntactic units expressing attributive relations and serves as an important syntactic tool in forming simple and complex sentences.

Keywords: participle, noun, word combination, attributive relation, syntactic derivation, transformation, semantics, syntax

Kirish. Tilshunoslikda soʻz birikmalari sintaksisning asosiy obyektlaridan biri sifatida eʼtirof etiladi. Soʻz birikmalari orqali predmet, harakat, belgi va holatlar oʻrtasidagi grammatik-semantik munosabatlar ifodalanadi. Oʻzbek tilida atributiv munosabatlarni ifodalovchi sintaktik birliklar orasida sifatdosh + ot modeli alohida oʻrin egallaydi [1]. Sifatdosh feʼning funksional shakli sifatida predmetning harakat bilan bogʻliq belgisini bildiradi va ot bilan birikib aniqlovchi munosabatni hosil qiladi. Masalan: *kelgan mehmon*, *oʻqiyotgan talaba*, *yozilgan maqola* kabi birliklar atributiv munosabatni ifodalovchi faol sintaktik modellardir.

Tilshunoslikda sifatdoshlarning morfologik va semantik xususiyatlari keng oʻrganilgan boʻlsa-da, sifatdosh + ot modelining derivatsion imkoniyatlari hamda murakkab sintaktik qurilmalar hosil qilishdagi roli yetarli darajada kompleks tadqiq etilmagan [2].

Mazkur maqolaning maqsadi - sifatdosh + ot modelidan tashkil topgan soʻz birikmalarining struktur-semantik xususiyatlari, sintaktik tabiati hamda derivatsion imkoniyatlarini ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, zamonaviy oʻzbek tilshunosligida sintaktik modellash, derivatsion sintaksis va korpus lingvistikasi yoʻnalishlarida sifatdoshli konstruksiyalarni chuqur tadqiq etish zarurati ortib bormoqda [9].

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Oʻzbek tilshunosligida sifatdosh masalasi boʻyicha koʻplab tadqiqotlar amalga oshirilgan. A. Gʻulomov sifatdoshlarni feʼning atributiv shakli sifatida tavsiflab, ularning gapdagi aniqlovchi vazifasiga eʼtibor qaratadi [1]. A. Hojiyev sifatdoshlarning grammatik kategoriyalar bilan aloqadorligini oʻrganib, ularning morfologik xususiyatlarini yoritadi [2].

A. Nurmonov va R. Sayfullayeva tadqiqotlarida sifatdoshli konstruksiyalar sintaktik birlik sifatida koʻrib chiqilib, ularning atributiv va predikativ imkoniyatlari tahlil qilingan [3; 4].

Shuningdek, B. Mengliyev va N. Mahmudovlar til birliklarining semantik va kommunikativ xususiyatlariga alohida eʼtibor qaratganlar [5]. Rus tilshunosligida V. Vinogradov, A. Shaxmatov, L. Bulaxovskiy kabi olimlar sifatdoshli konstruksiyalarni atributiv sintaktik birlik sifatida oʻrganganlar.

Hozirgi zamon lingvistikasida korpus lingvistikasi asosida sintaktik modellarni tadqiq qilish dolzarb masalalardan biri boʻlib qolmoqda. Oʻzbek tilining morfologik va sintaktik korpusini yaratish boʻyicha tadqiqotlarda sifatdoshli konstruksiyalar alohida sintaktik model sifatida qayd etilgan [9].

Mazkur tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

- tavsifiy metod;
- distributiv tahlil;

- komponent tahlil;
- transformatsion metod;
- sintaktik modellash usuli.

Tadqiqot materiali sifatida badiiy asarlar, publitsistik matnlar, ilmiy maqolalar va zamonaviy o'zbek tilining og'zaki nutq namunalari tanlab olindi.

Tahlil davomida sifatdosh + ot modelidagi birliklar quyidagi mezonlar asosida o'rganildi:

1. Struktur xususiyatlari;
2. Semantik munosabatlari;
3. Sintaktik vazifalari;
4. Derivatsion imkoniyatlari;
5. Transformatsion xususiyatlari.

Sifatdosh va uning grammatik tabiati

Sifatdosh fe'ning funksional shakli bo'lib, predmetning harakat asosidagi belgisini bildiradi [2]. O'zbek tilida sifatdoshlar quyidagi grammatik shakllar orqali hosil qilinadi:

- -gan/-kan/-qan;
- -adigan/-ydigan;
- -uvchi/-vchi;
- -ajak/-yajak.

Masalan:

- kelgan odam;
- ishlayotgan ishchi;
- boruvchi yo'lovchi;
- qilinajak ish.

Sifatdoshning grammatik tabiati ikki tomonlama xarakterga ega:

1. Fe'lilik xususiyati:
 - zamon ma'nosini bildiradi;
 - harakatni ifodalaydi.
2. Sifatlik xususiyati:
 - predmet belgisini bildiradi;
 - aniqlovchi vazifasida keladi.

Shu jihatdan sifatdosh tilning morfologik va sintaktik sathlari orasidagi oraliq birlik sifatida namoyon bo'ladi.

Sifatdosh + ot modelining struktur xususiyatlari

Sifatdosh + ot modeli atributiv sintaktik munosabat asosida shakllanadi. Bunda sifatdosh tobe komponent, ot esa hokim komponent vazifasida keladi [3].

Masalan:

- yozilgan kitob;

- kelgan mehmon;
- o'qiyotgan talaba;
- ishlayotgan ishchi.

Mazkur model quyidagi struktur ko'rinishlarga ega:

O'tgan zamon sifatdoshi + ot

- yozilgan maqola;
- bajarilgan vazifa.

Bu model predmetning tugallangan harakat bilan bog'liq belgisini ifodalaydi.

Hozirgi zamon sifatdoshi + ot

- ishlayotgan odam;
- o'qiyotgan bola.

Davom etayotgan harakat ma'nosi yuzaga chiqadi.

Kelasi zamon sifatdoshi + ot

- qilinajak ish;
- borajak avlod.

Kelgusida bajarilishi kutilayotgan harakat ifodalanadi.

Sifatdoshli konstruksiyalarning semantik xususiyatlari

Harakat-belgi semasi

Sifatdosh predmetning harakat asosidagi belgisini bildiradi:

- kulayotgan bola;
- yugurayotgan sportchi.

Holat semasi

- charchagan ishchi;
- singan deraza.

Jarayon semasi

- yozayotgan talaba;
- qurilayotgan bino.

Predikativ sema

Ba'zi sifatdoshli konstruksiyalar yashirin predikativlikni ifodalaydi:

- kelgan mehmon → mehmon kelgan;
- yozilgan kitob → kitob yozilgan.

Mazkur semantik xususiyatlar sifatdoshli birliklarning sintaktik faolligini ta'minlaydi [6].

Sifatdosh + ot konstruksiyalarining sintaktik vazifalari

Aniqlovchi vazifasi

- Kelgan mehmon kutib olindi.
- O'qiyotgan talaba sovrin oldi.

Ega vazifasi

- Ishlayotganlar rag'batlantirildi.

- Kelganlar ro'yxatga olindi.

To'ldiruvchi vazifasi

- Kelganlarni kutib oldik.
- Ishlayotganlarni taqdirlashdi.

Hol vazifasi

- Kulib turgan holda gapirdi.
- Yugurib kelgan bola yiqildi.

Sintaktik derivatsiya imkoniyatlari

Sifatdosh + ot modeli derivatsion jihatdan faol birlik hisoblanadi.

Transformatsion imkoniyat

- kelgan mehmon → mehmon keldi;
- yozilgan kitob → kitob yozildi.

Murakkab gap hosil qilishi

- Dars tayyorlayotgan talaba kutubxonaga keldi.
- Imtihondan o'tgan talabalar mukofotlandi.

Nominalizatsiya

- o'qiganlar;
- ishlayotganlar.

Kompressiv sintaksis

Sifatdoshli birliklar murakkab gapni ixcham shaklda ifodalash imkonini beradi:

- Kitob yozgan olim → Olim kitob yozgan.

Zamonaviy lingvistikadagi o'rni

Bugungi kunda sifatdoshli konstruksiyalar:

- korpus lingvistikasida;
- avtomatik sintaktik tahlilda;
- kompyuter lingvistikasida;
- mashina tarjimasida muhim birlik sifatida o'rganilmoqda [9].

O'zbek tilining elektron korpuslarini yaratishda sifatdoshli birliklarning grammatik belgilanishi sintaktik modellashtirish uchun muhim ahamiyatga ega [10].

Tahlil va natijalar

Tadqiqot natijalari quyidagilarni ko'rsatdi:

- sifatdosh + ot modeli atributiv sintaktik birlik hisoblanadi;
- predmetning harakat asosidagi belgisini ifodalaydi;
- transformatsion imkoniyatlari keng;
- murakkab sintaktik birliklar hosil qilishda faol qatnashadi;
- kompressiv sintaksisni yuzaga chiqaradi;
- zamonaviy lingvistik modellashtirishda muhim birlik hisoblanadi.

Xulosa. Sifatdosh + ot modelidan tashkil topgan so'z birikmalari o'zbek tilining faol sintaktik birliklaridan biridir. Ular predmetning harakat bilan bog'liq belgisini

ifodalashda, atributiv munosabatlarni yuzaga chiqarishda va murakkab sintaktik qurilmalarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari sifatdashli konstruksiyalarning derivatsion va transformatsion imkoniyatlari keng ekanligini ko'rsatdi. Ushbu birliklar zamonaviy sintaksis, derivatologiya va kompyuter lingvistikasi yo'nalishlarida muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G'ulomov A. O'zbek tili grammatikasi. - Toshkent: Fan, 1975.
2. Hojiyev A. O'zbek tili grammatik terminlarining izohli lug'ati. - Toshkent, 1983.
3. Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. - Toshkent: O'qituvchi, 2001.
4. Sayfullayeva R. Hozirgi o'zbek adabiy tili sintaksisi. - Toshkent, 2009.
5. Mahmudov N. Til va nutq. - Toshkent: Ma'naviyat, 2013.
6. Mengliyev B. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - Qarshi, 2004.
7. Abdurahmonov G'. O'zbek tili sintaksisi asoslari. - Toshkent, 1998.
8. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. - Toshkent, 2006.